

КЛАСОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ЯК ЗАСІБ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

М. ГЕДІН

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті аналізуються концепція розвитку класократії, а також політичні погляди В'ячеслава Липинського щодо ролі і місця політичної еліти в процесі утворення української державності. Розглянуто форми і зміст існування національної аристократії, її структура, особливості та роль у розвитку нації та держави. Показано розуміння В'ячеславом Липинським еліти як провідного і необхідного державного прошарку нації, її ролі у консолідації нації. Значна увага приділяється поглядам вченого щодо процесів поповнення та оновлення політичної еліти в українському суспільстві. Доводиться, що спадщина В'ячеслава Липинського в галузі елітизму не втратила актуальності і, більше того, є визначальним фактором у нинішніх політичних умовах розвитку незалежної Української держави, українських політичних владних структур, їх легітимності та співпраці. Таким чином, основоположні засади концепції української державності В. Липинського створюють підстави для конструктивної організації сучасного суспільно-політичного життя України.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, класократія, національна аристократія, політична еліта, нація, держава.

Аннотация

В статье анализируются концепция развития классократии, а также политические взгляды Вячеслава Липинского, касающиеся роли и места политической элиты в процессе создания украинской государственности. Рассмотрены формы и суть национальной аристократии, её структура, особенности и роль в развитии нации и государства. Показано понимание Вячеславом Липинским элиты как ведущей и необходимой государственной прослойки, которая формирует государство, её роли в консолидации нации. Значительное внимание уделяется взглядам ученого по отношению к процессам пополнения и обновления политической элиты в украинском обществе. Доказывается, что наследие ученого в сфере элитизма не утратило актуальности и, более того, является определяющим фактором в нынешних политических условиях развития независимого Украинского государства, украинских политических властных структур, их легитимности и сотрудничества. Таким образом, основополагающие принципы концепции украинской государственности В. Липинского служат базой для конструктивной организации современной общественно-политической жизни Украины.

Ключевые слова: Вячеслав Липинский, классократия, национальная аристократия, политическая элита, нация, государство.

Summary

The article analyses the concept of development of classocratia and as the political views of Viacheslav Lypynsky on the role and place of the political elite in the process of the formation of the Ukrainian State. The article considers the form and content of the existence of national aristocracy, it's structure, the features and role in the development of the nation and the State. The article shows the understanding of Viacheslav Lypynsky elites as a leading and required state stratum of the nation, her role in the consolidation of the nation. Considerable attention is paid to the views of the scientist on the processes of replenishment and renewal of the political elite in Ukraine. It was proved, that the heritage of Viacheslav Lypynsky on the field of elitism did not lose relevance, and to say more, it is the determining factor in the current political conditions of the development of the independent Ukrainian State, Ukrainian political

authorities, their legitimacy and cooperation. Thus, the fundamental principles of Viacheslav Lypynsky's Ukrainian statehood conception provide the grounds for constructive organization of modern social and political life of Ukraine.

Key words: Viacheslav Lypynsky, classocratism, the national aristocracy, political elite, nation, the state.

Визначальні зміни, які відбулися в житті українського народу після відновлення незалежності України, створили сприятливі умови і відкрили нові можливості для збагачення проблематики та підвищення наукового рівня історичних досліджень. Сьогодні значно зростає суспільний інтерес до надбань української національної історіографії, переосмислюються усталені оцінки, остаточно долаються догми та стереотипи, нав'язані українському суспільству радянською тоталітарною системою.

Для сучасного етапу розвитку історичної науки характерна персоніфікація історичного та історіографічного процесу. Історію творить народ, а його провідне ядро складають непересічні особистості, призначення яких своїм інтелектом, ідеями і практичними діями осмислювати історичне минуле й залишати повчальний досвід для майбутніх поколінь. Особистість історика, його світогляд та внесок в історичну науку – це найбільший скарб історіографії. Аксиоматичною у цьому контексті постає необхідність ґрунтовного вивчення життя і творчості багатьох визначних діячів українського національно-визвольного руху. Сучасні дослідники детально аналізують їхній внесок у скарбницю українського національного державотворення.

Сказане повною мірою стосується знань про життя й долю визначних істориків і суспільно-політичних діячів України, серед яких вагоме місце посідає В'ячеслав Липинський, який є засновником державницького напрямку в українській історіографії та суспільній думці. Плідна діяльність вченого виявилася в громадській, державно-політичній та науковій сферах розвитку України першої половини ХХ століття. Актуальність дослідження життєвого шляху і творчості В. Липинського, його наукової спадщини зумовлюється тим, що ім'я вченого пов'язане з консервативно-монархічним напрямком української суспільно-політичної думки, який досі залишається недостатньо вивченим. Цей напрям найбільше поширився на теренах Західної України, а також у середовищі української еміграції в Західній Європі, Канаді, США та Латинській Америці, де він посів вагоме місце в суспільно-політичному і науковому житті.

Дослідження творчої спадщини та суспільно-політичної діяльності В. Липинського є тим більш необхідним, оскільки впродовж багатьох десятиліть його ім'я і творча спадщина замовчувались на теренах України. Воно є важливим і для глибшого усвідомлення змісту взаємодії слов'янських народів, що впливало на історичну долю кожного з них.

Основою творчості В. Липинського є пошук найбільш прийнятної для України суспільно-політичного устрою, який кардинально відрізнявся б як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського східного деспотизму. Одне з центральних місць в обґрунтуванні концепції української державності вчений відводить хліборобсько-класократичній верстві, яка виступає основною рушійною силою в суспільному житті. Ця верства, на переконання вченого, забезпечує стабільність соціуму за схемою традиційної ієрархізованої організації суспільства.

Основоположні засади концепції української державності В. Липинського створюють підстави для конструктивної організації сучасного суспільно-політичного життя України. В. Липинський, усвідомлюючи загрозу асиміляції українського етносу, пропонував альтернативну теорію державності – консервативно-монархічну. Слід наголосити, що визначальні чинники політичної концепції вченого (авторитетна влада, хліборобсько-селянський потенціал, християнські цінності) є актуальними і для сучасного українського державотворення.

Про значущість постаті В. Липинського для української політичної думки переконливо свідчить те, що в останні десятиліття після тривалого періоду забуття посилюється інтерес до творчої спадщини вченого. Це зацікавлення відбувається не лише на теренах нашої країни, а й за кордоном. Цим і пояснюється, на нашу думку, актуальність розгляду однієї з політичних, а саме елітистської концепції В'ячеслава Липинського, особливо сьогодні, коли проблема національної еліти та її роль у розбудові незалежної України визначальна.

Творча спадщина В. Липинського останніми роками була предметом дослідження Я. Пеленського, Ю. Вільчинського, В. Масненка, К. Галушка, І. Передерій¹. Вийшли друком збірники праць В.К. Липинського, підготовлені Ю.І. Терещенком та Т.С. Осташко, в яких розглядаються різні аспекти творчості вченого². Політологічна, історіософська та соціологічна спадщина В. Липинського знайшла своє відображення у статтях О. Шморгуна, В. Потульницького, С. Приходька, Є. Пизюра³ тощо. Релігієзнавчі зацікавлення В. Липинського вивчали З. Атаманюк, Л. Кондратик⁴. Історіософські проблеми постають у центрі уваги О. Пріцака, Л. Біласа⁵ та ін.; у соціологічному й політологічному ракурсі аналізують спадщину В. Липинського П. Коваль, М. Базілевський, М. Гришко, В. Ісаїв⁶ та ін.

Зосереджуючись на аксіологічних аспектах доктрини В. Липинського, потрібно виділити положення, що є складовими державотворчого ідеалу вченого й становлять шляхи досягнення В. Липинським класократичної моделі і суспільної організації в Україні. Вони тісно пов'язані між собою і заперечують втілення однієї з них без реалізації інших.

Свої класократичні ідеї В. Липинський викладає у третій частині твору «Листи до братів-хліборобів» (1921–1922) та у трактаті «Покликання варягів чи організація хліборобів» (1923). Український учений не вживає у своїх працях термін «еліта», натомість використовує такі поняття, як національна аристократія, провідна верства та правляча верства⁷.

Треба підкреслити, що ще з античних часів утверджуються дві самостійні елітні ієрархії із закритим типом рекрутування: так звані «аристократи духу», які опікувалися проблемами більш загальними (сенсу життя, справедливого устрою, рівності), і військова еліта, яка внаслідок того, що війна була перманентною ознакою людства протягом майже всього проміжку його існування, займала найвищі позиції в суспільстві. Як правило, ці дві ієрархії не перетиналися, оскільки діяли в абсолютно різних сферах: аристократи духу опікувалися більше проблемами духовними та етичними; військова еліта займалася конкретними питаннями врядування⁸. Взагалі ідея про владу «аристократії духу» як певного еталону для майбутнього розвитку суспільства характерна для багатьох учених кінця XIX – початку XX століття. Так, свого часу А. Шопенгауер відзначав, що у світі існує три аристократії: 1) аристократія народження і рангу; 2) грошова аристократія; 3) аристократія розуму і таланту⁹. Остання є найбільш оптимальною і визнається такою, якщо тільки дати їй час для свого самовиявлення.

Вже в перших своїх працях В. Липинський відводить роль провідної верстви України національній аристократії. Саме вона, на думку вченого, є визначальною у національно-державному відродженні країни¹⁰.

На переконання В. Липинського, класократичні основи української нації були закладені в часи Галицько-Волинської держави, а після її розпаду були трансформовані у Великому князівстві Литовському і Руському.

Тут ми візьмемо на себе сміливість не погодитися з думкою вченого, оскільки, на наш погляд, становлення української класократії має більш глибоке історичне коріння і хронологічно пов'язане з добою київських князів Володимира і Ярослава¹¹.

На ранньому етапі існування Старокиївської держави поземельні відносини характеризувалися утвердженням спадкового володіння.

У цей період родоплемінна знать – князі, «мужі», воїни-дружинники – збагачувалися під час походів і війн, як правило, внаслідок стягування данини з населення, а також розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Зрозуміло, що це відбувалося за рахунок привласнення значної частини воєнної здобичі. Земля в цей час ще не стала головним багатством.

Зовнішнім показником визнання за київським князем права на виконання владних функцій була регулярна виплата йому полюддя, своєрідного державного податку, який, як правило, витрачався на утримання князя і його дружини. З IX ст. ми знаходимо в літописі свідчення про наділення «мужів» землями, хоча, швидше, мається на увазі лише передача прав збору данини.

У період X–XII ст. поглиблюється розшарування князівської дружини на «старшу», «середню», «молодшу» і осідання бояр (старші дружинники) на землях, що призвело до формування нового соціального прошарку великих вотчинників. З розколом дружини дедалі виразніше почали виявлятися симптоми її поступового розпаду. З розвитком передачі права збору полюддя князі почали передавати частину землі за службу феодалам-дружинникам. Перші згадки про володіння князями землею належать до рубежу XI–XII ст. У міру розвитку спадкового землеволодіння (вотчин) серед дружинників-бояр ставало можливим передавати окремі наділи іншим феодалам (професійним воїнам), які не мали своєї землі, але ці ділянки давалися їм на термін служби верховному власнику землі. Так, поряд із спадковими землевласниками з'являлися умовні власники землі. Цей процес був перерваний монгольською навалою і відновився у XIV столітті¹².

Як писав В. Липинський, саме у XIV–XV століттях були закладені органічні класократичні основи української нації, хоча згодом і опинилися у лещатах московської охлократії зі Сходу і польської шляхетської демократії із Заходу¹³. Зокрема, на думку вченого, польська шляхетська верства стала розкладовим фактором для деградації литовсько-руської лицарсько-земельної класократії зсередини. За допомогою обіцянок надання різних привілеїв польська еліта притягнула на свій бік ті здеморалізовані українські класократичні елементи, які вже не хотіли коритися сильній обмежуючій їх монархічній владі литовсько-руських князів і мріяли про польські шляхетські свободи. У результаті інкорпорації українських земель до Речі Посполитої українська національна класократія, опинившись у шляхетській республіці, була там вкрай здеморалізована та розкладена. Разом з нею деградувала єдина еліта, яка досі об'єднувала білорусів і українців. На місці залишків старої консервативної класократичної Русі на Півдні стала народжуватись і кристалізуватись з розселення там нових лицарських елементів класократична і монархічна городова козащина, а з Півночі стала насуватись Русь охлократична московська¹⁴.

В. Липинський був переконаний у тому, що в кожній нації завжди існувала й існує активна меншість, яка керує, і пасивна більшість, якою керують. Український мислитель пише, що «є більша або менша, така або – в залежності од історичної епохи та відмінних умов існування – інша група людей, що кермує нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ, що витворює певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні вартості»¹⁵, а також «... всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю»¹⁶. Цю групу осіб В. Липинський називає «національною аристократією»¹⁷. Під нею український мислитель розуміє не родову аристократію, а групу «найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації»¹⁸. Таким чином, В. Липинський переконаний, що до національної аристократії повинні потрапляти люди, незважаючи на їхнє соціальне походження та майновий стан.

За В. Липинським, функція управління оптимально здійснюється саме аристократією як провідною верствою суспільства. Склад аристократії у різні епохи, у різних народів динамічно

змінюється. «Аристократія – це і лицарі-феодала доби середньовіччя, і французьке дворянство часів абсолютизму, і пруські юнкери періоду Німецької імперії, і фінансова буржуазія сучасної Франції чи Америки, і бюрократія Російської імперії, і робітнича аристократія Англії. Аристократія не є чимось заданим, вона має бути створеною»¹⁹.

В. Липинський наголошував на важливості процесу зміни еліт; коли всередині якоїсь нації припиняється «оцей процес еволюційної регенерації аристократії», тоді під впливом мілітарного примусу настає її радикальна зміна. Головна причина такої зміни полягає в тому, що розвиток матеріальної культури нації, який відбувається під керівництвом аристократії, випереджує або переростає політичні організаційні форми, витворені для нації владою діючої аристократії. За радикальної зміни аристократії нація, на думку вченого, потрапляє «в неволю», тобто під провід чужої, сильнішої, ніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідентичність²⁰. В. Липинський запевняє, що «без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб zorganizувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її од всяких ворожих наскоків зовні – немає і не може бути нації»²¹. Постійне відновлення аристократії – вічний і незмінний наслідок кожної боротьби творчих, продукуючих класів.

За В. Липинським, успішне функціонування еліт вимагає їх постійного поповнення і оновлення, тобто коловороту (циркуляції). Такий процес має різні варіанти. Серед життєздатних націй сильні частини старої аристократії приєднують до себе найактивніші групи нових провідників і так витворюється нова національна аристократія, яка продовжує справу попередньої. При цьому український дослідник вказує на три методи її організації. Суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів у одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані в мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою – ідеологією.

Зовсім інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначав, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти та інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії. Прикладом тут досліднику служили Франція, США, Польща і Мексика. Якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, – це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт²². На відміну від марксизму, який головною ознакою класу вважає ставлення до власності, В. Липинський, визначаючи поняття класу, має на увазі певний органічний колектив, пов'язаний спільним виробничим процесом із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю. Ідеальний приклад класократії учений вбачав в Англії. Аристократія, за В. Липинським, – це чинник динамічний, який сам себе втворює, формує і виправдовує своє право на існування, постійно відновлюючи себе в житті шляхом залучення до правлячої ролі нових представників різних класів і груп.

Суспільство В. Липинський ділить на три верстви: еліта, продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат) та інтелігенція, котра повинна виконувати функцію посередництва між суспільними групами. Складові частини цієї суспільної структури – класи, поділ на які він проводить відносно виконання ними однієї спільної функції та стилем життя. В. Липинський поділяє класи на продуктивні та непродуктивні. До перших належать аграрний (хліборобський) клас, промисловий клас. До так званих непродуктивних – інтелігенція, клас фінансистів і комерційної буржуазії.

Важливу роль у творенні аристократії В. Липинський відводить інтелігенції як верстві, котра не зайнята матеріально-продуктивною працею, не володіє засобами виробництва і виконує ідеологічну функцію. Інтелігенція є суб'єктом консолідації в одну культурно-національну цілість народу як пасивної більшості і аристократії як активної меншості, в результаті якої відбувається створення нації. Продуктивним, з точки зору етносоціальної ситуації в сучасній Україні, є розуміння категорії «нації» в історіософії В. Липинського. Воно виходить з концепції «територіального патріотизму». Нація – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави. Тому дійсним Українцем є кожен, хто живе на Землі України і хто працює заради неї. Виходячи з цього, В. Липинський різко протиставляє власну позицію поглядам як соціалістів, так і ідеологів інтегрального націоналізму. Якщо для перших нація втрачає своє значення в суспільному розвитку, то для других визначальним чинником належності до нації є мова, віра й етнічне походження.

Визнання необхідності існування в структурі суспільства вищого прошарку, що виконує функції суспільного проводу та розвитку його культури (активна меншість, що володіє стихійним нахилом до влади), тобто еліти, і решти населення (пасивна більшість, або просто людська маса, якій дають провід) є визначальною рисою концепції В. Липинського. Причому цілком нормальною є наявність у суспільстві кількох еліт, які перебувають у стані постійного протиборства і ротації.

Вирішальним чинником у процесі керівництва нацією В. Липинський вважав легітимацію аристократії. «Рішаючим, – пише він, – тут є факт, що ці люде стоять в даний момент на чолі нації, що нація їх провід признає і, під їх проводом організована, вона живе, росте і розвивається»²³. «Без національної аристократії – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації», – стверджував В. Липинський²⁴.

На думку В. Липинського, приналежність до еліти визначається активністю особистості в соціально-політичній сфері людського буття²⁵. Такий погляд є взірцем соціологічного ставлення до проблеми національної аристократії та, особливо, до розуміння природи її ієрархії. Остання, на переконання В. Липинського, визначається здатністю або нездатністю до певних активних дій у суспільстві. «Предками нової аристократії, – міркував мислитель, – стали б сучасні українські інтелігентські соціалісти, коли б вони своїми політично-організаційними методами зуміли перетворити й зорганізувати українську етнографічну масу в свідому й незалежну націю»²⁶.

Отже, саме соціальні методи й мета правлячої верстви, а також вольові якості окремих її представників слугують ознаками аристократичності провідної верстви, за В. Липинським.

Прихильність В. Липинського до соціального ідеалу аристократа підтверджує й виокремлення ним визначальних складових національного характеру еліти. В цьому контексті сталим пріоритетом, на думку мислителя, є наявність у аристократії матеріальної сили, інакше «її змете якась чужа національна аристократія, яка оцьому етнічно-відмінному колективові забезпечить кращі матеріальні і моральні умови в боротьбі за існування і одночасно дасть йому свою національну ідеологію, перетворить його на свою націю»²⁷.

На переконання В. Липинського, національна аристократія – група, що стоїть на чолі політичних та організаційних установ нації, це сильні й авторитетні провідники нації в її боротьбі за виживання, лише вони мають право створювати певні культурні, моральні, політичні та цивілізаційні вартості, які потім привласнює собі ціла нація для нормальної життєдіяльності, лише вони мають право виконувати функції національно-державницької інтеграції на належному рівні. Подібно до Арістотеля, В. Липинський зауважує, що аристократія в даний історичний момент є «організаторами, правителями, керманічами нації», тому вони визнаються найкращими²⁸.

В. Липинський виділяє дві основні прикмети, без яких не може бути аристократії:

1. Для того щоб ефективно виконувати свою організаційну роль у нації, національна аристократія мусить мати значні матеріальні ресурси, найбільші, ніж у будь-якої іншої групи в нації.

2. Діяльність національної аристократії має визнаватися представниками своєї нації легітимною і виправданою тими цінностями, які в даний історичний момент є апологетами для цілої нації.

Для того щоб мати таку матеріальну силу, національна аристократія має хотіти правити, вміти задля цього жертвувати і ризикувати своїм життям, володіти технічними засобами війни та оборони (державою, зброєю та армією) і технічними засобами економічної продукції (землею, фабриками та машинами). Саме володіння засобами продукції, а не грошима, є основною ознакою матеріальної сили. Гроші ж, на думку В. Липинського, є лише попередньою продукцією і тому являють собою лише номінальну, а не реальну матеріальну силу²⁹. Ця група людей має відповідати персонально і своїм матеріальним добром (землями і фабриками) за свою владу і правління.

Для прогресу держави потрібне існування певних угруповань всередині аристократії, різних думок та ідей, передача влади з одних рук до інших. Особливо важливим, на думку В. Липинського, є процес постійного відновлення або зміни аристократії. Коли ж цей процес призупиняється, то відбувається радикальна зміна провідної верстви. Внаслідок цього нація потрапляє під управління чужої, сильнішої за власну, еліти. Без власної національної аристократії, на думку В. Липинського, нація приречена лишитися по віки балакаючим на іншій мові племенем, підлягаючи державно-національній організації чужої аристократії³⁰. Але не лише без власної національної аристократії немає нації, а й «не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави»³¹.

У цьому контексті класократична та національно-ідеологічна концепції В. Липинського перетинаються і є зв'язаними ланками, при невітленні однієї з яких ідеальний державницький варіант для українського суспільства залишиться нереалізованим. Візьмемо паралельну думку В. Липинського: вчений вважав, що майбутнє державності певного народу залежить насамперед від того, хто монополізує право на формування національної доктрини. «У тих колективів, що вже мають усі дані для розвитку національної ідеології, така чи інша форма цієї ідеології залежить виключно від індивідуальної вартості тих, хто ту ідеологію репрезентує. Тому одні етнографічно відмінні людські колективи стали націями, а інші так само відмінні колективи націями не стали»³².

В. Липинський висуває високі вимоги до національної еліти, вимагаючи від неї відданої праці на користь суспільства. Вчений гостро критикує олігархічні і недіяльні еліти: «Я не демократ тому, що люблю народ, але не живу з “народної любові”. Я вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншстю»³³. «Коли провідники ослабі на те, щоб повести за собою масу, то вони мусять самі йти за масою. Коли верхи не можуть піднести до свого рівня низи, то вони мусять самі опуститися до рівня цих низів, або відірватись від нації»³⁴. Таким, зокрема, побачив В. Липинський шлях української шляхетської еліти на першому етапі повстання під проводом Б. Хмельницького, коли питання про національну державність ще не стояло на порядку денному³⁵.

У класократії В. Липинського враховується момент необхідності в політичному процесі кожної країни закономірної тенденції «циркуляції еліт» (концепція, сформульована Вільфредо Парето), що у В. Липинського має назву «постійного відновлення або зміни аристократії».

Коли серед якоїсь нації припиняється «оцей процес еволюційної регенерації аристократії», тоді наступає, під впливом мілітарного примусу, її радикальна зміна. У такому разі, вважає вчений, нація потрапляє «в неволю», тобто під провід чужої, сильнішої, ніж власна, політичної еліти³⁶.

На думку вченого, саме присутність старої аристократії в новому суспільстві може стати для останнього певним гарантом визнання його серед світового загалу держав, незалежно від наявних там форм правління, а також підставою для вирішення міжетнічних та міжконфесійних проблем. За умови зв'язку нової еліти зі старою державотворення набуває духу історичної наступності – континуїтету, внаслідок чого легітимізується сам факт існування держави³⁷.

Застосовуючи класичну тріадну модель суспільно-політичних систем, тобто монархію, аристократію і демократію, вчений розвинув власну теорію організації національних еліт. Аристократія, за В. Липинським, – це чинник динамічний, який сам себе формує, витворює, виправдовує своє право на існування, постійно відновлюючи себе в житті держави шляхом залучення до правлячої ролі нових представників різних класів і груп.

Перший метод організації еліт – хаотичний. Він має місце у демократичній системі, де правлячими верствами є купці, фінансисти та інтелігенція, які правлять хаотичним методом парламентарної демократії (Франція, США).

Другий метод організації еліт – охлократичний. Охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, тому вона – неосіла. Члени цієї еліти організовані в мілітарних формаціях – партіях, визначаються організованістю, що мотивується фанатичною вірою з ірраціональним підтекстом чи просто ідеологією (комунізм, фашизм).

До держав «охлократичного» типу В. Липинський відносить різні революційні диктатури, фашизм, більшовизм та інші подібні авторитарні чи тоталітарні режими. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну у тогочасному розумінні, коли глава держави є водночас провідником офіційної (державної) ідеологічної доктрини. Особливістю «охлократії» є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочівників (орди), а в новітні часи – з декласованих елементів³⁸.

Найкращим методом організації національних еліт, на думку В. Липинського, є класократія: за такого устрою лицарські, військові, аристократичні верстви займаються сільським господарством. Тут прослідковуються витoki ще однієї своєрідної категорії вченого – воїн-продуцент. Пропагування класократичного методу як єдино придатного до втілення його в українську політичну дійсність виводилося з переваг цього методу, що фокусувались у виваженості його положень. Врахування традицій та відкритість конструктивним нововведенням, прагнення до взаємообмеження інтересів еліт і мас інтересами протилежної сторони, панування традиційного виду легітимації (монархія) в суспільстві В. Липинський вважає засадничими пунктами стабільності будь-якої держави, а дотримання їх українськими політиками, на його думку, вирішило б проблему нашої «бездержавності»³⁹.

Типовим прикладом такої організації суспільства в умовах цивілізаційних процесів Нового і Новітнього часів учений вважав Англію. У класократичній системі відносин є наявною рівновага між владою держави і свободою громадян та асоціацій. Громадянство володіє свободою економічної, політичної і культурної діяльності, яка, проте, регламентується авторитетною в суспільстві і стабільною державною владою. Класократичному суспільству притаманна класова диференціація та автономія органів класового самоуправління. Вищі прошарки всіх класів складають у своїй сукупності провідну верству нації.

У В. Липинського не було ілюзій щодо так званої «родової аристократії». Її «рицарські» риси не були, на його думку, незмінними і швидко втрачалися в умовах домінування демократії і послугоування її методами організації діяльності. «Але коли прийнять метод партії з авторитетом знизу: у виборців, – зазначає В. Липинський, – то навіть уроджені лицарі

(як це бачимо на прикладі корінної шляхти польської) стають, як пишете, “Хамами”, Руїниками, елементом деструктивним, бо всі вони руйнують власну державу, власну організацію, роблячи на плечах суверенного народу свою власну користь, як це бачимо в сучасній Польщі»⁴⁰.

Зауважимо, що В. Липинський в англійському дворянстві бачив поєднання і лицарськості, і матеріально-продукційної діяльності як у добу Середньовіччя, коли утверджувалася класократична Англія, так і на етапі творення нового дворянства – джентрі, для якого поєднання цих двох засад було специфічною рисою.

Такі ж самі ознаки були властиві й українському городовому козацтву, яке у XVI–XVII ст. також формувалося як провідна верства українського суспільства. Адже прагнучи до утвердження для свого класу-стану приватного землеволодіння, козацтво водночас формувало в собі риси лицарськості як провідної верстви суспільства. Ці риси прищеплювалися козацтву в процесі його постійних і різноманітних контактів з українськими магнатами Вишневецькими, Збарзькими, Острозькими, Ружинськими, Дашковичами та ін., які мали власні військові формування і залучали до них козацтво. Водночас у козацькому середовищі було чимало представників шляхти, які передавали цьому соціуму аристократичні особливості свого світогляду, побуту, звичаїв⁴¹.

В. Липинський був далекий від виправдань перед селянською верствою, що захопило частину колонізованої української шляхти на початку 1860-х років (В. Антонович і «хлопомани») і мало своїм наслідком сформування недержавницького світогляду в українстві. У поєднанні з федералістсько-соціалістичним баченням М. Драгоманова перспектив українського руху визначився його характер і зміст на довгі роки. Протидіяти цій тенденції було одним з найважливіших завдань творчості В. Липинського і, зокрема, його «Листів до братів-хліборобів». Подолання бездержавності в середовищі учасників українського руху спиралося у Липинського на усвідомлення величезної ролі ірраціонального, ідеалістичного фактора у націєтворенні. Звичайно, вчений не заперечував матеріалізму в своїй суспільній і науковій діяльності, однак він доходить висновку, що народ не може «усвідомлюватись» виключно раціоналістичними методами сучасної демократії⁴². На переконання В. Липинського, якщо в будь-якій етнічній спільноті відсутня у навіть найпримітивнішому стані ідея нації, то довести національну окремішність цієї спільноти, усвідомити її як самостійний національний організм неможливо.

Прагнучи до формування нової провідної верстви, яка мала складатись «зі старих і нових панів», В. Липинський намагався прищепити їй «благородство і рицарськість» і подолати «мішанину хамства і рабства», «анархію і здирицтво» і породжувани ними внутрішні усобиці, що було наслідком тривалого періоду бездержавності. «Вихований в римо-католицькій культурі авторитетів і здержуючих установ, – занотував В. Липинський у своєму щоденнику 5 листопада 1923 р., – я чужий зовсім цим українським анархістам... Чи стане у мене сил дати людям те, що дійсно творить суть мого ества: інстинктивна расова потреба держави своєї, власної, свого власного організованого людського життя на землі, яку я тим самим інстинктом, “всею душею”, як прийнято казати люблю»⁴³.

В. Липинський виділяє в суспільстві наявність таких класів:

- хліборобський (поміщики, селяни, сільські робітники);
- промисловий (власники фабрик, інженери, робітники);
- фінансовий і купецький (ті, які живуть з обміну товарами);
- комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі);
- інтелігенція, що має здійснювати функцію ідеологічного порядку (духовенство, вчителі, письменники, журналісти, лікарі та ін.).

«Хліборобська» сутність українців, хліборобський менталітет, що впливає з природничо-географічних особливостей української землі, були опорою національної культури й традиції. За В. Липинським, саме з українського хліборобського класу, політично і національно

об'єднаного, зростає ядро національної аристократії, яке вчений називає «аристократією духу». Коли більшовики колективізацією, розкуркуленням, голодоморами нищили українське село, то вони розуміли значимість класу аграріїв, навколо якого консолідується цілісна нація. У поняттях сучасної політології можна стверджувати, що В. Липинський намагався обґрунтувати на базі хліборобсько-селянської верстви становлення міцного середнього класу як надійної підстави незалежного існування української держави⁴⁴.

Одним з центральних понять у політологічній теорії В. Липинського є поняття «нації». Поряд з нацією, мислитель говорив про людство загалом, використовуючи термін цивілізація. Його загальний погляд на цивілізацію полягав у тому, що вона поступово, прогресивно розвивається. Прогрес виявляється в удосконаленні впливу людини на природу, більш вмілому перетворенні її, що, в свою чергу, пов'язане з подоланням лінивства людини.

Однак поряд з прогресивним поглядом на розвиток «всього» людства В. Липинський говорив про циклічність розвитку організмів, з яких складається це людство. Такими організаціями виступають нації. Вони розглядаються ним як своєрідні живі організми. Нація – це організоване суспільне життя, де активна меншість організовує пасивну, «ліниву» більшість. В. Липинський велику увагу приділяє саме цій «активній меншості». Її він також іменує аристократією, елітою. Але це не родова аристократія, яка успадковує своє право на управління. Це кращі, найбільш енергійні та найбільш вмілі люди, які до того ж мають певний «ідеалізм»⁴⁵.

В. Липинський створив власну типологію національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархію, класократію і демократію. Вчений зазначав, що ці три форми «громадської моралі» й «методів організації нації» циклічно змінюються.

При цьому саме класократія забезпечує найкращий спосіб суспільної організації, для якої важливі такі ознаки: «...поділ на продукуючі класи; спільна їм всім одна віра в непорушні Божеські закони; одна громадська мораль, випливаюча з закону труда; твердими законами громадської моралі обмежена і послухом авторитетам спаяна сильна організація класової аристократії – велика сприйнятність на творчий порив серед пасивних мас – в результаті високий моральний авторитет аристократії, висока техніка, висока духовна культура і високі ритмічні та органічні форми громадського життя цілої нації»⁴⁶.

На думку вченого, упродовж своєї історії Україна пережила як внутрішнє, так і зовнішнє завоювання в процесі державотворення, а виникнення ранньофеодальної української державності «Русі» вписувалось у загальноєвропейський типологічний ряд державотворення, пов'язаний із зовнішнім завоюванням. Як прихильник норманської теорії, В. Липинський вважав, що «сама назва і основа Русі були покладені розселенням полукочових добувників воявників, т.зв. Варягів, між різними племенами, що жили між Балтійським і Чорним морем»⁴⁷.

Певною мірою в своїх оцінках В. Липинський недооцінював ступінь розвитку державності у східних слов'ян і вважав, що в IX столітті Київська держава постала серед місцевих осередків. Причому на відміну від Англії, де завойовники-нормани становили вже осілу хліборобсько-лицарську верству і формували класократичне суспільство, закласти основи «класократії» на українських теренах варяги не зуміли. Тільки на Заході, вважає В. Липинський, під владою нової Галицько-Волинської держави – а потім Литовсько-Руської, «серед уніфікованої вже попереднім охлократичним варяжським пануванням руської (білоруської і української) пасивної маси, почалась класократизація осідаючих в землю варяжських нащадків, під впливом нового розселення, йдучих з Півночі і Заходу, лицарських осілих хліборобських елементів»⁴⁸.

В. Липинський вважав, що князі, шляхта і бояри, які прийшли через Литву і Польщу, прийнявши місцеву православну віру та руську мову, сформували першу українську лицарсько-земельну класократію, якій додали національного змісту⁴⁹. Однак наступний період розвитку класократії В. Липинський пов'язував із загрозою для її існування, що надходила від московської охлократії зі Сходу і польської демократії із Заходу.

На переконання В. Липинського, польська шляхетська демократія розклала литовську і українську лицарсько-земельну класократію наданням більшості станових прав і зменшенням зобов'язань перед монархічною владою литовсько-руських князів. Після тривалої боротьби в Литовсько-Руській державі української класократичної православно-національної еліти і демократичних «поступовців» перемогу одержали останні. У результаті відбулась інкорпорація українських земель у Річ Посполиту, і національна класократія під впливом шляхетської демократії зазнала деморалізації і розкладу⁵⁰.

Після занепаду першої української класократії незабаром відбулось відродження класократичної системи внаслідок появи українського козацтва. На переконання В. Липинського, саме козацтво стало новим організатором класократії в Україні, посівши місце князівської аристократії. В. Липинський вважав, що з козацької осілої верстви могла, так само як в Англії, постати сильна класократична Україна, але лише за умов збереження козацтвом внутрішньої єдності і формування монархічної гетьманської влади⁵¹.

Водночас В. Липинський неодноразово зауважував, що під впливом історичних обставин у різних країнах існування класократичної системи було коротким. Так, у Німеччині на початку її національно-державного існування лицарсько-земельному класу довелося вести боротьбу з демократією, що призвело до падіння класократії й утворення Священної Римської імперії германської нації, а також абсолютистської охлократії Габсбургів.

В. Липинський вважав, що основною умовою створення української державності є релігійна, регіональна, політична, організаційна та національна єдність. Водночас вчений вказував, що здобуття державності багато в чому залежить від організації провідної верстви, від її згуртованості. На період встановлення державності та розвитку монархії потрібно, щоб державна влада концентрувалась в руках заможних войовників-продуцентів, а влада духовна – в руках інтелігенції⁵². Класократія, за В. Липинським, – це такий режим, під час якого владу реалізує аристократія, сформована шляхом відбору кращих представників всіх суспільних класів і груп. Ця правляча аристократія обмежує свою владу підкоренням монархові, влада якого, в свою чергу, обмежується законами, встановленими територіальною і трудовою законодавчими палатами. Таким чином, у розумінні В. Липинського класократія є по суті співдружністю хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами. Лише ця міцна співдружність здатна, на переконання В. Липинського, забезпечити процес державотворення й організацію української нації.

Роль провідної верстви у реалізації класократичної доктрини є безперечною, адже «не етнографічна маса, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі націю, а творить націю, якась активна група людей..., що веде серед неї перед в розвитку об'єднуючих, будуючих націю політичних вартостей»⁵³. Тому, як вважав В. Липинський, потрібно відродити українських аристократичних спадкоємців Б. Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Богуна, Ю. Немирича, І. Мазепи та інших, тобто нащадків панівної верстви, для якої традиції творення української державності є глибоко вкоріненими в свідомості переконаннями⁵⁴.

Для В. Липинського однією з головних ознак існування класократичного устрою є обмеження світської влади духовною. Світська влада визначає авторитет влади духовної, в свою чергу влада духовна опікується всіма станами, незалежно від їх матеріального забезпечення, і однаково захищає всіх перед законом. Саме така рівновага має існувати в державі, і тоді влада світська не впливає на духовну.

Водночас у такій державі забезпечуються економічні та культурні свободи, а класове самоуправління має повну свободу в сферах своєї діяльності. Вищі групи описаного устрою складають національну аристократію, опору якої становлять «войовники-продуценти». Прикладом такого соціуму є хлібороби, подібні до римських патриціїв, англійські джентрі

тощо. На думку В. Липинського, класократія допускає свободу критики та опозицію. Водночас учений вказував, що наявність опозиції не призводить до революційних змін, оскільки опозиція діє суворо в рамках встановленого державою правопорядку. При такому устрою національна аристократія не є замкнутою верствою, оскільки вихідці із соціальних низів можуть асимілюватися з національною аристократією, забезпечуючи таким чином її постійне відновлення⁵⁵.

Суть класократії, на думку В. Липинського, у тому, що аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найкращих представників із різних класів-станів і реалізує законодавчу, виконавчу та судову владу. Такими станами, вважає вчений, є організатори й організовані, або політично активна меншість і політично пасивна більшість. Учений наполягав на участі в еліті консервативних аристократичних сил, але й вони мають поповнюватися свіжими силами з-поміж українства⁵⁶.

Селян В. Липинський також визнавав класом, однак лише за умови, що селянство ще не поглинене капіталізмом, який розкладає громаду. Якщо для К. Маркса визначальним класом суспільства був робітничий клас, то для В. Липинського таким класом була хліборобська верства, яка включає і селянство, і поміщиків-землевласників. Землеробство для В. Липинського – це певне мистецтво, адже праця біля землі – це передовсім удосконалення індивідуальних здібностей хлібороба. Цим воно принципово відрізняється від фабричної промисловості, де наймит по суті є додатком до машини⁵⁷.

Якоюсь мірою скептичне ставлення В. Липинського до промислового класу пов'язане із незначною роллю цього класу в соціальній структурі українського суспільства. Україна для В. Липинського – це насамперед потужний клас хліборобів, до якого він відносить і селян, і землевласників, у яких вчений бачив головного носія державної ідеї і яким відводив провідну роль у процесі українського державотворення. У земельному хліборобському класі вчений бачив ту суспільну силу, яка могла стати опорою майбутньої гетьманської Української Держави, залучивши водночас до влади всі інші соціальні верстви. Обмежений законом монархізм, аристократизм і лицарськість, усвідомлення цінностей європейської середньовічної культури в цілому, носієм яких залишалися на початку ХХ століття нащадки давньої шляхетської і козацько-старшинської аристократії, стали складовою ідеології В. Липинського⁵⁸.

Порівняльна характеристика соціальних структур в історії українського народу свідчить, що Україна була тісно пов'язана з країнами Центральної і Західної Європи. Цей зв'язок з європейським світом, з яким Україна поділяла спільну культурну і суспільно-політичну спадщину протягом віків, не перервався і в часи втрати козацької державності та перебування під гнітом Російської імперії. Ось чому розуміння історії України як важливого складника загальноєвропейського історичного процесу формувало усвідомлення продуктивності її контактів з Європою і було одним із чинників для В. Липинського під час написання ним «Листів до брагів-хліборобів».

У листі до В. Мудрого від 5 травня 1929 року В. Липинський констатує, що «індивідуалізація України в цьому світі відбувається під впливом Заходу. Це значить: чим більше Україна асимілює західні елементи і західну культуру, тим більше вона стає чимось окремим від Москви»⁵⁹. Саме «європейськість» України, на думку вченого, суттєво відрізняла її від Москви, яка відмежувалась від цивілізаційних цінностей європейського світу. Причому, за В. Липинським, відмінність України від Москви базується на особливостях у методах організації еліти, характері взаємовідносин «верхів» і «низів» суспільства, держави і громадянства. Натомість вчений констатував, що Росія ніколи не була країною вільних громадян, усі класи її суспільства, зокрема аристократія, зазнавали жорсткої регламентації з боку деспотичної державної влади, яка не допускала громадянського суспільства⁶⁰.

У листі від 9 лютого 1927 р. до генерала П.І. Залеського, який під час Гетьманату П.Скоропадського був харківським старостою, В. Липинський переконливо характеризує сутність цивілізаційної відмінності Росії від європейського світу⁶¹. На запитання свого респондента: чи потрібен Росії новий, «ідеальний» Петро Великий, який відтворив би нову і єдину Росію, – В. Липинський категорично заперечив цю суспільну потребу. «...Не хочу! Не хочу тому, що коли б навіть цей Петро був сам особисто ідеалом всіх чеснот, режим, що він його уособить, – режим управління Росією з одного центру, нехтуючи її територіяльними відмінностями, – зробить з нього точно такого Петра, яким був перший: духового батька і предтечу більшовизму», – пише В. Липинський. «Новий» Петро Великий для відновлення єдиної Росії, на глибоке переконання вченого, мав би створити насамперед єдиний «общерусский» правлячий клас, який у свою чергу мав би саджати на палю «мазепинців», спалювати великоруських старовірів, різати бороди боярам і змушувати танцювати попів на столах Преображенського полку. Без такої муштри він єдиної Росії не збудує, отже «Петром Великим не буде»⁶².

В. Липинський досить різко критикував процес становлення російської провідної верстви, характеризуючи її як охлократію. Він зазначає, що її формування пов'язане з терором і насильством, без яких не може існувати сама Росія. Зокрема, В. Липинський писав: «Конечним терором і насильством царизм притягне в число своїх співробітників, у російську єдину правлячу верству, всіх холопів Руської Землі. Бож тільки холопи, тільки люди, позбавлені всякого лицарства і шляхетности, будуть у силі ради вислужницької кар'єри, начхати на всі свої “України”, на всі свої земельні місцеві права і традиції та стати тією всеросійською єдиноподільною правлячою верствою»⁶³.

Водночас В. Липинський вказував, що в середовищі російської правлячої верстви можуть бути справді люди чесні і шляхетні, однак, на переконання вченого, їхня боротьба приречена на невдачу, оскільки холопство є кінцевою приналежністю, логічно неминучою передумовою всякого Петра Великого, всякого центрдержавія, всякої єдності і єдиностайності Росії. Хто хоче Петра Великого, той хоче холопської правлячої верстви в Росії⁶⁴.

Але найгірше, що відзначав В. Липинський, російська еліта ніколи не зможе об'єднатися і не буде спроможною стати рятівниками для своєї державності в разі можливої небезпеки. І причинами цього вчений називав якраз способи формування російської аристократії. Зокрема, В. Липинський писав: «Верства, не зв'язана ні з Землею, ні з народністю, ні з традицією, верства, зобов'язана всім тільки царю (а саме таку верству створюють всі Петри Великі), не може діяти об'єднано, коли зникає той, хто об'єднував її батою і роздаванням авансів та нагород. Холопи, позбавлені пана, завжди починають битися між собою, та до чогось іншого, як бійки і зради, вони не здатні. Найздібніші з них перейдуть до нового пана, як перейшли всі жандарми й охоронники до більшовиків. А всі інші перетворяться на юрбу, яка спекулюватиме на тому, як один одного повалити, позбавлену будь-якої ідеї й організації, подібну до юрб Денікіна чи Врангеля»⁶⁵.

У своїх переконаннях В. Липинський уявляв майбутнє українців, росіян і білорусів не в образі «єдиної Росії», а в союзі трьох Русей. І правити кожною із цих трьох Русей – Московською, Білою і Українською, – на переконання В. Липинського, «повинні не “царські холопи”, а лицарі, що передусім люблять свою Рідну Землю і шанують свої місцеві традиції й особливості. Такі лицарі повинні бути об'єднані послухом перед своїм місцевим земським Монархом, а не перед “всеросійським” царем, що його створили татарські хани, маючи на меті легше і правильніше збирання данини з руських рабів. Їх слухняність перед Монархом це не холопство рабів, а вірність лицарів, що бачать в особі свого Монарха уособлення своїх територіяльних і національних відмінностей – своєї чести і традиції – того, що для лицаря дорожче за все. Їхній Монарх – Перший Лицар, перший Слуга Землі, що управляє вільною Землею за допомогою своєї дружини, плекаючи в ній саме єдність і шляхетність. Бо вся його сила ґрунтується

на шляхетності і єдності його дружини. Бо без єдності, і шляхетности воля обертається на анархію, скромні лицарі на знахабнілих хамів, а за анархією приходять знову самодержавна диктатура, холопство і рабство»⁶⁶.

Слід зазначити, для В. Липинського «українство» (тобто національно-креативний компонент суспільства) за своєю соціальною природою є насамперед «рухом верхів». При цьому воно складається з «активних елементів, прибуваючих з заходу і активних елементів, що виділяються з народних мас та до перших прилучаються»⁶⁷. Отже, українство є рухом аристократичним, оскільки трансформується в «хотіння» насамперед провідної верстви, а не народних мас. Ось чому найважливішим історичним завданням цього руху, умовою його перемоги є організація «українотворчих верхів» та їх «залізна єдність». На думку В. Липинського, Україну відрізняє від Москви «не мова, не плем'я, не віра і не апетит селянина на земельку панську – одним словом не всі ознаки культурно-національні і не гасла соціальні – а інший, витворений устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих що правлять до тих ким правлять»⁶⁸.

В. Липинський послідовно демонстрував вірність своєму шляхетському класу-стану. Саме цей, орієнтований на європейську культуру, соціум, тісно пов'язавши свою долю з Україною, на думку вченого, намагався розірвати колоніальну залежність від Варшави. В. Липинський вбачає аналогію в історичній поведінці аристократичних верхів Західної Європи, які в силу низької обставин виявилися речниками постанови тих чи інших державних утворень у різні історичні періоди. Такими, як вважав В. Липинський, були «англійські виходці, що одділились од Англії і сотворили всі разом для добра своїх дітей і своєї Батьківщини, свою окрему американську націю і державу»⁶⁹. Таким було «германське войовниче плем'я, що од Германців одділившись, французьку державу сотворило, або племя нормандське, що одділившись од Франції, сотворило Англію»⁷⁰. Звертаючись до європейського історичного досвіду, В. Липинський констатував, що жодна європейська нація не може існувати без спільної ідеї і боротьби за національну незалежність⁷¹.

Зосереджуючись на вивченні природної структури хліборобського класу, В. Липинський дійшов висновку, що це був перший прояв українського «аграризму» як вироблення власного шляху розвитку української державності. Водночас мислитель був переконаний, що побудова держави неможлива без інституції монарха. Як приклад, В. Липинський вказував, що потужні європейські нації, такі як Німеччина, Франція, Італія, були монархіями, тому для побудови сильної держави Україна має перейняти європейські традиції монархізму і втілити їх на своїй території⁷².

Щоправда, вчений констатував, що перша чверть ХХ століття – далеко не найкращий час для реалізації ідеї монархії. В. Липинський пише: «Нова монархія, нова династія не може постати в часи, коли над життям панує преса і література. Родоначальники монархій і династій, “Богом дані” провідники нації не можуть з'явитись в добі, в якій загинула епічність життя»⁷³. Вихід з цього становища В. Липинський вбачав не у створенні нової династії, а в реставрації династії, правління якої вже мало історичний прецедент.

В. Липинський вважав гетьманат 1918 р. найкращим наближенням до бажаної для України форми правління. У 1920 році ним був написаний заклик до українських хліборобів-землевласників, в якому стверджувалось, що Україна як типова селянська, хліборобська країна не може існувати на засадах буржуазного парламентаризму, оскільки це призводить до того, що нацією управляють різні демагоги, які шляхом спекуляцій перемагають на виборах⁷⁴.

В. Липинський уявляє державу як велике хліборобське господарство, що мусить мати господаря. Розуміючи усі недоліки монархій, сумним прикладом яких було беззаконня і свавілля царського самодержавства, В. Липинський хотів бачити в Україні втілення ідеальної для нього монархії – гетьманату⁷⁵.

В історії українського народу В. Липинський виділяє два періоди під час правління гетьмана Богдана Хмельницького, коли виникла можливість появи спадкового гетьманства. Виборне гетьманство для В. Липинського – це неможлива за своєю сутністю демократична диктатура, адже виборність не дасть можливості гетьману бути над класовими зіткненнями і залишатися незалежним у реалізації своєї політики⁷⁶.

На переконання В. Липинського, своїм утворенням національна держава зобов'язана певному типу особистості – «воїну-продуценту». Для вченого це такий тип людини, який володіє однаковим прагненням і до творення, і до ратної праці. Сам В. Липинський, будучи землевласником, служив у кавалерії, тому такий тип особистості був для нього близьким, і він знаходить його в історії, коли намагається розібратися у джерелах європейської державності.

Ототожнюючи поняття держави та нації, В. Липинський знімає проблему утворення національної держави, замінивши її проблемою утворення держави взагалі.

Як відомо, існують три головні типи формування національної держави: централізація, уніфікація і «національне будівництво».

Централізацію здійснювали головним чином у династичних державах із центрами в Лондоні, Парижі, Мадриді і Лісабоні, коли місцеві діалекти, які не дуже відрізнялися від мови чиновників, замінили стандартизованою мовою державного апарату. Носіями цього процесу націоналізації виступала не аграрна верства, а вже існуючий державний апарат. До того ж, насаджувана централізована культура не спиралася на селянську, а була спрямована проти неї⁷⁷.

Уніфікацію, як засіб створення національної держави, здійснювали там, де вже існував високий ступінь стандартизованої культури, і завдання полягало у тому, щоб цій культурі надати єдиного політичного статусу. Це передбачало об'єднання дрібних або середніх держав у результаті війни чи дипломатичної боротьби. Лідерами у цьому процесі виступали дипломати і солдати, а не мислителі і поети⁷⁸.

На думку В. Липинського, «національне будівництво» здійснюється там, де вимога нової державності обґрунтовується культурною своєрідністю певної території. Тут ще немає культури із чітко вираженою формальною основою, як і немає держави, що захищає цю культуру. На перший план висувається не воїн чи державний діяч, а постать активіста-пропагандиста, інтелектуала, який з ентузіазмом вивчає мову, культуру та історію нації. Саме така ситуація характерна для національного руху в Україні.

Якщо поява стандартизованої культури є головною умовою створення національної держави, тоді для того, щоб ця умова стала елементом дійсності, потрібен соціальний агент, який можливе перетворює на дійсне. Тому, на думку В. Липинського, одним із ключових завдань держави є формування суспільних класів⁷⁹.

В. Липинський завжди виступав за організацію політичної влади в формі класократії з правовою – «законом обмеженою і законом обмежуючою» монархією (дуалістичне конституційне монархічне утворення). Вчений понад усе намагався «усвідомити свій народ в ідеї дінично-традиційного гетьманства на Україні»⁸⁰, але відновити його пропонував у більш досконалішій, на його думку, формі трудової монархії. Отже, за формою правління майбутня українська держава, за В. Липинським, повинна була стати незалежною монархією з обов'язковою передачею гетьманської влади у спадок.

На переконання В. Липинського, влада «діничного Гетьмана» може бути легітимною, якщо вона ґрунтується на рішенні законодавчих інституцій, на Конституції держави. «Дінична монархія» в цьому разі спиралася б на легітимацію. Тенденційно реалізація цієї державотворчої ідеології сприяла б утвердженню авторитаризму особливого українського типу (авторитарного методу державного будівництва), і в деяких діях гетьмана з політичної концепції вченого ми бачимо реалізацію політичних функцій. Адже В. Липинський заперечує парламентаристську

традицію, яка, на його думку, через недостатню національно-патріотичну свідомість виборців (ці виборці обирають владні органи парламентського типу) і їх неосвіченість у правовому плані не буде ефективною.

30 вересня – 9 жовтня 1930 р. В. Липинський під заголовком «Розкол серед гетьманців (Лист до редакції)» у львівській газеті «Діло» опублікував комунікат, який демонстрував еволюцію поглядів вченого на форму української монархічної державності. Зрештою він схилився до підтримки конституційної монархії англійського типу. Як і раніше, вчений повністю відкидав правомірність установа абсолютної монархії, підкреслюючи: «На землі українській і в державі українській може удержатися своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствуюча, але не управляюча, монархія, “ублагодороднююча” українських отаманів, а не монархія, яка сама дає приклад отаманства»⁸¹.

В основі закону, який пропонував учений, лежало взаємне обмеження права сильніших: права тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки. Гетьман керує виконавчою гілкою влади – гетьманською управою, яка реалізує внутрішню і зовнішню політику, однак є підзвітною гетьману.

Члени управи призначаються гетьманом за узгодженням з радою присяжних. Законодавча гілка влади – класократичне представництво, що складається з двох палат:

- територіальна нижча законодавча палата (з'їзд рад окремих земель), що формується на підставі загального, рівного, таємного і пропорційного виборчого права з представників місцевих земельних рад (по 3–4 від кожної землі);

- трудова вища законодавча палата, що представляє класократичні трудові організації (профспілки, господарські комітети).

Вищий судовий орган – рада присяжних – це правова установа, покликана контролювати діяльність гетьмана у випадку його протиправних дій.

Ключовими пунктами політичної програми, за В. Липинським, мали бути: гарантія недоторканості особи; забезпечення права приватної власності на землю; проведення аграрної реформи; гарантія об'єднання всіх українських земель.

Лише така організація влади, вважає В. Липинський, фундаментує міцний державний порядок, консолідує націю і продукує сильну національну культуру⁸². Такі ідеї українського консерватизму докорінно відрізнялися від ідей польської консервативної школи, адже польський король переважно був безініціативний і залежав від інтересів провідного класу-стану – шляхти. Ще далі від ідей В. Липинського була російська охлократія, яка базувалася на насиллі, беззаконні і деспотизмі, які використовував цар в управлінні державою. Натомість, у класократичній концепції В. Липинського гетьман управляє, але він обмежений законами, що затверджуються представниками класів під час демократичних процедур. Ось чому вчений хотів бачити в Україні гетьманат як традиційну і оптимальну форму державного устрою.

Як бачимо, В. Липинський в останні роки свого життя виступав прихильником одного з основних принципів парламентаризму – принципу розподілу влади на три незалежні форми: законодавчу, виконавчу та судову.

В. Липинський вважав найкращим прикладом класократії Нового часу в Україні державу Б. Хмельницького, де утвердилося панування нової аристократичної верстви – лицарсько-землеробського козацтва, яке поєднало риси воїна-лицаря і сільського продуцента⁸³.

В. Липинський був переконаний, що саме українське козацтво заклало класократичні основи соціально-економічного і культурного буття України Нового часу, що, власне, відрізняло її від охлократичної Москви. Над Росією, байдуже царською чи комуністичною, як зауважує В. Липинський, «висить дамоклів меч всякої охлократії: питання матеріальної продукції... Бо не можна, здобувши собі моральний авторитет в очах “народу” винищенням продуцентів

і своєю власною матеріальною непродуктивністю та присущою всім воюючим пророкам погордою до матеріальної праці – потім охлократичною поліцією примусити цей народ продукувати. Бо охлократичною нагайкою можна погнати загіпнотизовану страхом полуголодну юрбу, щонайбільше, на якусь стадну примітивну роботу... Але при високій техніці матеріальної продукції яка вимагає вже не стадного, а індивідуального, свідомого і організованого зусилля – поділу праці і творчого напруження не тільки фізичних але і духовних сил кожної одиниці – охлократична, хочби і комуністична нагайка тратить всю свою чудодійну силу. Привчити “народ” працювати самому – з юрби зробити добровільно працюючих, по різних способам праці організованих і свідомих свої завдань продуцентів – цього ніяка охлократія світа не зуміла»⁸⁴.

Під час національно-визвольної війни 1648–1654 рр. нова класократична верства зуміла консолідувати навколо себе всі інші класи-стани українського суспільства. При цьому козацтву вдалося відродити українську шляхту, носія давніх традицій української державності, які та прищепила їх новому класократичному суспільству в Україні. У цьому контексті, проводячи своєрідну позачасову аналогію, В. Липинський вбачав подібність соціально-політичної поведінки між арміями Вільгельма Завойовника і Богдана Хмельницького: «Шаблею лицарською одвоювавши Україну, вона так само зразу ж осіла в землю, стала армією лицарів продуцентів землевласників»⁸⁵. Вчений справедливо констатував, що, подібно до лицарсько-земельної верстви в Англії, українське козацтво, утвердившись як значна військова сила, за часів Богдана Хмельницького стала основою монархічної класократичної Української нації.

Таке бачення ролі козацької верстви у формуванні української класократії Нового часу В. Липинський доповнює аналізом інституту гетьманства часів національно-визвольної війни, його еволюції в бік монархічної форми правління. І хоча влада Б. Хмельницького була авторитарною, вона не мала деспотичного характеру і функціонувала, забезпечуючи права класів-станів – козацтва, шляхти, духовенства, міщан та селянства. Гетьманство Б. Хмельницького виконувало необхідні для класократії обмежувальні функції щодо усіх класів-станів і налагодження взаємодії та співробітництва між ними в інтересах держави. Гетьман рішуче приборкував усі спроби посягань на владу з боку радикалізованого оточення, а також викорінював спроби І. Виговського утвердити шляхетсько-козацьку демократію за польським зразком. Так само гетьман не вітав зростання станових привілеїв окремих соціальних груп. З одного боку, він не допускав спроб повернути повстале селянство до покірності, тобто змусити його відбувати повинності у колишньому обсязі, з другого, – і селянство, і нова аристократія мали певні зобов'язання перед державою⁸⁶.

За моделлю творення класократичної нації, що починалася з трансформації вищих прошарків суспільства, у цьому ж середовищі на певному історичному етапі починається і її розклад та занепад. Причиною розкладу В. Липинський називав збагачення суспільства, в тому числі і його провідної верстви. За висловом вченого, грошове багатство «нищить, ослаблює і розкладає кожен національну аристократію, бо звільняє її від дальшої жертви, від дальшого ризику і від дальшої праці»⁸⁷. Передусім гинути починають верхи класової аристократії, які були творцями класократичного суспільства. «Класократична аристократія замість того, щоб докласти всіх зусиль до підтримки інститутів влади для забезпечення свого дальшого існування, починає шукати порятунку і підтримки “в низах” суспільства і апелює до демократії, яка вже витворила свою провідну верству. Прийняття аристократією демократичного методу правління означає перенесення джерел влади на народ і знищення монархічних форм, що обмежували б владу аристократії»⁸⁸. З падінням авторитету монархії та релігії нова демократична аристократія, виділяючись із загальної маси, захоплює владу і, на відміну від класократичної аристократії, править без обмежень.

На думку В. Липинського, в силу низки причин провідна верства козацької держави, не створивши своєї сильної й авторитетної влади, увійшла у стан деградації і розкладу й дала

можливість утвердитись в Україні іноземній владі. У результаті українське суспільство опинилося без власної національно-державної провідної верстви. Традиційна українська аристократія, втративши віру в державну спроможність української нації, знаходила вихід у зверненні до Москви і Варшави. В. Липинський з цього приводу пише: «На нещастя для України – занесена з Польщі зараза демократичного республіканства розложила нашу козацько-шляхетську класократію. По скиненню династії Хмельницьких, вона почала битись сама поміж собою за владу. Поділена в наслідок цього на взаємно себе поборюючі та нічим в своїй зажерливості необмежені партії – а не так численних у відношенні до своїх пасивних мас, як демократична шляхта польська – вона не видержала боротьби на три фронти: з московською охлократією, польською демократією і внутрішнім бунтом позбавлених сильного і авторитетного проводу пасивних мас. З її упадком упала і сотворена нею держава»⁸⁹.

Таким чином, В. Липинський аргументує необхідність встановлення в Україні особливої системи влади – класократії, яка характеризується рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. Вона забезпечує стабільність соціуму за схемою традиційної ієрархізованої організації суспільства. Політичним устроєм, який відповідає пануванню класократичної еліти і служить ідеальною формою організації державної влади в Україні, на думку В. Липинського, має бути спадкова монархія на чолі з гетьманом. Монарх, який обмежує владу еліти, й сам обмежений законом. Гетьман забезпечує національну ідентичність України, стоячи над класами, партіями та особистими пристрастями. Таким чином, основоположні засади концепції української державності В. Липинського створюють підстави для конструктивної організації сучасного суспільно-політичного життя України, а отже, є спонукою до подальших наукових досліджень, спрямованих на виявлення найкращих шляхів і засобів її оптимізації.

Здобуття класократичної державності має зрештою остаточно вивести Україну зі стану «окраїнного регіону» Азії або Європи і зробити так, щоб вона посіла гідне місце серед європейських народів і відігравала самостійну цивілізаційну роль. Україна має здійснити свою історичну функцію – «переїняти від старіючої Західної Європи – може так, як колись Візантія від упадаючого Риму – весь її багатовіковий досвід, всі здорові зерна її великої культури і ці зерна на своєму родючому ґрунті до ще більшої височини виростити»⁹⁰. Побудована на цих підвалинах Українська класократична держава має внести оздоровлення суспільного і духовного життя для всіх народів Східної Європи і виконати таким чином завдання, яке не могли здійснити ні Москва, ні Варшава. Саме в цьому, на думку В. Липинського, полягала сутність «українського месіанізму», пов'язаного з реанімацією української класократії і відновлення на її засадах української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна / Я. Пеленський // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Студії). – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 15–29; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 139–141; Вільчинський Ю. Українська національна ідея в історії В. Липинського // II Міжнародний конгрес українців: Філософія. – Львів, 1994; Масненко В. Роль В. Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії // Молода нація: Альманах. – 2002. – № 2; Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих» / К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 288 с.; Передерій І.Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: Монографія / І.Г. Передерій. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – 622 с.

² В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Кн. 1–5. – К., 2010–2017.

- ³ Шморгун О. Українська ідея та українська ідеологія в державотворчій концепції В'ячеслава Липинського // Політологічні читання. – 1993. – № 4; *Потульницький В.* Політична доктрина В. Липинського // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9; *Приходько С.* Теорія еліти у спадщині В. Липинського (історіософічний аспект) // Наукові записки ІНВіП НАНУ. Серія: Політологія і етнологія. – Вип. 2. – К., 1997; *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Хроніка-2000. – Вип. 37–38. – К., 2000.
- ⁴ *Атаманюк З.М.* Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні / З.М. Атаманюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 142–145; *Кондратик Л.* Взаємодія політики і релігії: теоретична спадщина В'ячеслава Липинського / Л. Кондратик // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – № 10. – С. 52–57.
- ⁵ *Пріцак О.* Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Ч. 1/2. – С. 200; *Білас Л.В.* Липинський і «територіалізм» // Там само. – 1962. – № 2–3.
- ⁶ *Гришко В., Базілевський М., Коваль П.* В'ячеслав Липинський та його творчість. – Нью-Йорк, 1961; *Ісайв В.* Політична соціологія В. Липинського // Сучасність. – 1984. – № 6. – С. 81–95.
- ⁷ *Пеленський Я.* Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. – С. 27.
- ⁸ Природа сучасних еліт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=419.
- ⁹ *Шопенгауэр А.* Афоризмы и максимы / А. Шопенгауэр; [пер. с нем. Ф.В. Черниговца]. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – 228 с.
- ¹⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *В'ячеслав Липинський.* Твори. – Т. 6, кн. 1. – К.; Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАНУ; Східноєвропейський ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – С. 127.
- ¹¹ *Терещенко Ю.І.* Україна та європейський історичний контекст у «Листах до братів-хліборобів» В'ячеслава Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К.: Вид. центр КНЛУ, 2016. – Вип. 20. – С. 11.
- ¹² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 127.
- ¹³ Там само. – С. 129–130.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – С. 130.
- ¹⁶ Там само. – С. 130–131.
- ¹⁷ Там само. – С. 131.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 132.
- ²⁰ Там само. – С. 133.
- ²¹ Там само. – С. 134.
- ²² Там само. – С. 135.
- ²³ Там само. – С. 137.
- ²⁴ Там само. – С. 138.
- ²⁵ *Ямчук П.* Християнський консерватизм: дух, епоха, людина. – Луцьк: Терен, 2005. – С. 11.
- ²⁶ *Липинський В.К.* Національна аристократія // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 254.
- ²⁷ Там само. – С. 255.
- ²⁸ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 131.
- ²⁹ Там само. – С. 132.
- ³⁰ Там само. – С. 140.
- ³¹ Там само. – С. 141.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.

- ³⁴ Там само.
- ³⁵ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 12.
- ³⁶ Там само. – С. 12–13.
- ³⁷ Там само. – С. 13.
- ³⁸ *Шморгун О.* Вказ. праця. – С. 46.
- ³⁹ *Тукаленко І.А.* Монархізм як засіб легітимації влади в теорії В. Липинського // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. Випуск 28. – К.: Київський університет, 1998. – С. 63.
- ⁴⁰ В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Кн. 2. – К., 2010. – С. 213.
- ⁴¹ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 13.
- ⁴² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 284.
- ⁴³ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 25.
- ⁴⁴ Там само. – С. 144.
- ⁴⁵ *Гордієнко М.* Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 45.
- ⁴⁶ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 15.
- ⁴⁷ В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Кн. 4. – К., 2015. – С. 317.
- ⁴⁸ Там само. – С. 317–318.
- ⁴⁹ Там само. – С. 318.
- ⁵⁰ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 5.
- ⁵¹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 292.
- ⁵² Там само. – С. 16.
- ⁵³ *Липинський В.К.* Національна аристократія. – С. 254.
- ⁵⁴ *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // *Липинський В.* Твори. Історична секція. Т. 3. – Філадельфія: Східноєвропейський ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. – С. 386.
- ⁵⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 115.
- ⁵⁶ Там само. – С. 116.
- ⁵⁷ Там само. – С. 289.
- ⁵⁸ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 4.
- ⁵⁹ Там само. – С. 5.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 319.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. – С. 320.
- ⁶⁵ *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С. 7.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. – С. 8.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. – С. 9.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само. – С. 4.
- ⁷² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 47.
- ⁷³ Там само. – С. 89.

- ⁷⁴ Липинський В. Покликання варягів чи організація хліборобів (Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід») // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4, зб. 7–8. – С. 340.
- ⁷⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 292.
- ⁷⁶ Там само. – С. 294.
- ⁷⁷ Там само. – С. 131.
- ⁷⁸ Там само. – С. 132.
- ⁷⁹ Там само. – С. 199.
- ⁸⁰ Босий В. Вячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. – Торонто: Вид-во Українського наукового інституту ім. В. Липинського, 1951. – С. 33.
- ⁸¹ Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 31.
- ⁸² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 293.
- ⁸³ Терещенко Ю.І. Вказ. праця. – С. 7.
- ⁸⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 327.
- ⁸⁵ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 561.
- ⁸⁶ Там само – С. 562.
- ⁸⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 289.
- ⁸⁸ Там само. – С. 290.
- ⁸⁹ Там само. – С. 299.
- ⁹⁰ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 83.